

TANLANGAN BADIY ASARLARNI ESTETIK-G'OYAVIY JIHATDAN TAHLIL QILISH

Uralova Durdona

Qarshi Davlat universiteti, 3-kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20229885>

Annotatsiya: Ushbu maqolada tanlangan badiiy asarlarni estetik va g'oyaviy jihatdan tahlil qilishning nazariy asoslari hamda amaliy metodologiyasi o'rganiladi. Muallif badiiy matn tahlilida estetik kategoriyalar (go'zallik, ulug'vorlik, fojeaviylik, kulgili) va g'oyaviy-tematik mazmunning o'zaro bog'liqligini tadqiq etgan. Maqolada adabiy asarlarning badiiy qiymati, muallif niyati va kitobxon idrokidagi estetik ta'sir mexanizmlari tahlil qilingan. Shuningdek, adabiy tahlil metodlari (tarkibiy, semiotik, hermenevtik) orqali badiiy asarning g'oyaviy poydevori aniqlanishiga doir metodologik ko'rsatmalar berilgan.

Kalit so'zlar: Estetik tahlil, g'oyaviy mazmun, badiiy asar, adabiy metodologiya, estetik kategoriyalar, hermenevtika, badiiy obraz, semiotika.

Abstract: This article examines the theoretical foundations and practical methodology of analyzing selected literary works from aesthetic and ideological perspectives. The author investigates the interrelationship between aesthetic categories (beauty, sublimity, tragedy, comedy) and ideological-thematic content in literary text analysis. The article analyzes mechanisms of artistic value, authorial intent, and aesthetic impact on reader perception. Methodological guidelines are provided for identifying the ideological foundation of literary works through structural, semiotic, and hermeneutic analytical methods.

Keywords: Aesthetic analysis, ideological content, literary work, literary methodology, aesthetic categories, hermeneutics, artistic image, semiotics.

KIRISH

Badiiy adabiyot inson ma'naviy hayotining eng nozik va teran ifodasidir. Har bir badiiy asar o'zida muallif dunyoqarashini, davrning ijtimoiy-ma'naviy muhitini va universal insoniy qadriyatlarni mujassamlashtiradi. Zamonaviy adabiyotshunoslik fani badiiy matnni ko'p qirrali hodisa sifatida o'rganish metodologiyasini takomillashtirmoqda — bu metodologiyaning markazida estetik va g'oyaviy tahlil masalalari turadi.

Badiiy asarni estetik jihatdan tahlil qilish deganda, uning go'zallik kategoriyalari, badiiy shakl va mazmun uyg'unligi, til-uslub xususiyatlari hamda kitobxonga ko'rsatadigan estetik ta'sir mexanizmlari o'rganiladi. G'oyaviy tahlil esa asarning tematik poydevori, muallif pozitsiyasi, ijtimoiy-falsafiy g'oyalari va axloqiy-ma'naviy muammolarini yoritishga qaratilgan. Ushbu ikki aspektning uyg'un sintezi badiiy asarni to'liq va chuqur anglashning kaliti hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi — tanlangan badiiy asarlar misolida estetik-g'oyaviy tahlilning nazariy asoslarini ochib berish, amaliy metodologiyasini ishlab chiqish va adabiyot darslarida ushbu yondashuvni joriy etishning samarali yo'llarini ko'rsatishdan iborat.

ASOSIY QISM

G'oyaviy-tematik tahlil metodologiyasi

Badiiy asarning g'oyaviy mazmunini mukammal tahlil qilish adabiyotshunoslik fani oldida turgan eng dolzarb va metodologik jihatdan murakkab vazifalardan biridir. Adabiyot darslarida ko'p hollarda yo'l qo'yiladigan asosiy xato asarning temasi bilan uning bosh g'oyasini qorishtirib yuborish hisoblanadi. Tema deganda asarning asosi, yozuvchi tasvirlayotgan hayotiy material,

voqealar xaritasi va asardagi obyektiv borliq aksi tushuniladi. G'oya esa muallifning subyektiv munosabati, asar zamiridagi falsafiy xulosa, ijodkorning kitobxonga yo'llagan ma'naviy va ijtimoiy chorlovidir.

Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani misolida ko'radigan bo'lsak, uning mavzusi XIX asr o'rtalaridagi Qo'qon xonligi davridagi hayot, Marg'ilon va Toshkent muhiti hamda Otabek va Kumushning fojiali sevgi tarixidir. Romanning bosh g'oyasi esa milliy birlikning yo'qligi, ichki nizolar, urf-odatlardagi jaholat va xonliklar parokandaligi millatni fojia hamda mustamlakaga yetaklashi haqidagi jiddiy ogohlantirishdan iborat.

G'oyaviy tahlil jarayoni uchta asosiy tizimli bosqichdan o'tadi. Birinchi bosqichda asarning tematik doirasi va mikro-mavzulari aniqlanadi. Tahlil jarayoni asarning makro-mavzusi va uning ichiga singdirilgan mayda mavzularni tizimlashtirishdan boshlanadi. Yirik epik asarlarda bosh mavzu atrofida ota-onalar va bolalar muammosi, ayollar huquqi, ijtimoiy tengsizlik kabi o'nlab mayda mavzular zanjiri shakllanadi va ushbu bosqichda asar syujetining tashqi qobig'i o'rganiladi.

Ikkinchi bosqichda konflikt va badiiy qarama-qarshiliklarning g'oyaviy yuklanishi tekshiriladi. Badiiy asar dinamikasi to'qnashuvlar ustiga quriladi. Konfliktlar bir necha ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ijtimoiy-siyosiy konflikt qahramon va uni o'rab turgan tuzum, jamiyat qonuniyatlari o'rtasidagi ziddiyatni ifodalaydi. Ma'naviy-axloqiy konflikt ezgulik va yovuzlik, sadoqat va xiyonat, an'ana va yangilik to'qnashuvini ko'rsatadi. Ichki yoki psixologik konflikt esa qahramonning o'z qalbi, vijdoni, burchi va xohishlari o'rtasidagi ziddiyatdir. Ushbu bosqichda tahlilchi har bir to'qnashuv ortida qanday g'oyaviy maqsad yotganini tekshiradi, chunki salbiy va ijobiy personajlar kurashi shunchaki mexanik jarayon emas, balki ikki xil dunyoqarashning, ikki xil falsafaning to'qnashuvidir.

Uchinchi bosqichda muallif pozitsiyasi va kitobxon idrokidagi g'oyaviy ta'sir o'rganiladi. Yakuniy bosqichda yozuvchining konsepsiyasi aniqlanadi, ya'ni muallif qaysi qahramon tomonida turib gapirayotgani tekshiriladi. U o'z xulosalarini matnda ochiq bayon qilganmi yoki syujet mantiqi orqali kitobxonning o'ziga havola etganmi degan masala oydinlashtiriladi. Shu bilan birga, asarning bugungi kitobxon ongiga ko'rsatayotgan estetik va tarbiyaviy ta'siri, uning zamonaviylik qimmatini baholanadi.

Estetik-g'oyaviy tahlil metodlari

Zamonaviy adabiyotshunoslik matnning ichki qatlamlariga kirib borish uchun universal metodologik apparatdan foydalanadi. Matn faqat harflardan iborat emas, u murakkab madaniy-estetik kodlar tizimidir.

Tarkibiy yoki strukturalistik tahlil metodi asarning kompozitsion elementlari, ya'ni ekspozitsiya, tugun, rivojlanish, kulminatsiya, yechim o'rtasidagi aloqalarni o'rganadi va shakl hamda mazmun uyg'unligini matematik aniqlikda tekshiradi. Bunga amaliy misol qilib Alisher Navoiy g'azallarida baytlar tartibi, matla' va maqta' aloqadorligi, radif va qofiyaning bosh g'oyani ochishdagi vazifasi tahlilini keltirish mumkin.

Germenevtik tahlil matnni talqin qilish san'ati hisoblanadi. U matndagi yashirin ma'nolar, satrlar orasidagi falsafa, muallif yashagan davr kontekstidan kelib chiqib, yozuvchi niyatini anglashga qaratilgan. Misol uchun, Cho'lponning "Binafsha" yoki "Go'zal" she'rlarida milliy istiqlol, hurlik va erkinlik g'oyalarining tabiat hodisalari pardasi ostiga yashirilganini talqin qilish aynan ushbu metodga tayanadi.

Semiotik tahlil matnni belgilar va timsollar tizimi sifatida o'rganadi. Har bir so'z yoki detal ortidagi katta madaniy kodlarni shifrdan chiqaradi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar"ida

Otabekning kiyimi, Kumushning xati yoki "Mehrobdan chayon"dagi chayon timsolining milliy-ma'naviy ramz sifatidagi tahlili bu metodning yorqin namunasidir.

Psixologik tahlil qahramonlarning ruhiy dunyosi, psixologizmi, ichki monologlari, tush ko'rishlari va affekt holatlarini tadqiq etadi hamda xarakterning evolyutsiyasini kuzatadi. Oybekning "Navoiy" romanida Navoiyning xalq g'ami chekayotgan lahzalardagi ichki iztiroblari yoki "Qutlug' qon"da Yo'Ichining ruhiy ezilishlarini o'rganish ushbu usul orqali amalga oshiriladi.

Qiyosiy yoki komparativistik tahlil turli milliy adabiyotlar yoki bir adabiyotdagi turli davrlarga oid asarlarni qiyoslaydi hamda tipologik o'xshashliklar va farqlarni aniqlaydi. Cho'lpon she'riyatidagi pafos bilan rus adabiyotidagi Yesenin yoki Blok she'riyatidagi ohangdorlikni, o'zbek va jahon adabiyoti qahramonlarini o'zaro qiyoslash bunga misol bo'ladi.

1. Estetik tahlilning nazariy asoslari

Estetika – go'zallik haqidagi fan bo'lib, badiiy adabiyotda estetik kategoriyalar asarning emotsional-ta'siriy quvvatini belgilaydi. Aristoteldan Kantgacha bo'lgan falsafiy an'anada go'zallik, ulug'vorlik, fojeaviylik va kulgili kategoriyalari adabiy tahlilning asosiy mezonlari sifatida tan olingan.

Badiiy asarni estetik jihatdan tahlil qilishda quyidagi asosiy yo'nalishlar ajratiladi:

Shakl va mazmun birligi: Badiiy asar kompozitsiyasi, syujet qurilishi, lirik qahramonlar tizimi va til-uslub vositalarining g'oyaviy mazmun bilan uyg'unligi.

Badiiy obraz: Muallif yaratgan obrazlar tizimining estetik qiymati, ularning reallik bilan munosabati va simvolik ma'nosi.

Til-uslub vositalari: Metafora, sifatlash, qiyoslash, giperbol kabi badiiy san'atlarning estetik funksiyasi va ular orqali yaratilgan emotsional atmosfera.

2. G'oyaviy-tematik tahlil metodologiyasi

Badiiy asarning g'oyaviy mazmunini tahlil qilish — adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir. G'oya va tema bir-biridan farq qiladi: tema asarning umumiy mavzusi bo'lsa, g'oya muallifning shu mavzuga munosabati, hayotiy xulosasi va falsafiy pozitsiyasidir.

G'oyaviy tahlilning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat: birinchi bosqichda asarning tematik doirasi aniqlanadi; ikkinchi bosqichda konflikt va qarama-qarshiliklarning g'oyaviy yuklanishi tahlil qilinadi; uchinchi bosqichda muallif pozitsiyasi va kitobxon idrokidagi g'oyaviy ta'sir o'rganiladi.

3. Estetik-g'oyaviy tahlil metodlari

Zamonaviy adabiyotshunoslik badiiy asarni estetik-g'oyaviy jihatdan tahlil qilishda bir nechta asosiy metodlardan foydalanadi. Ushbu metodlarning har biri asarning turli qirralarini ochib berishga xizmat qiladi:

1-jadval. Estetik-g'oyaviy tahlil metodlari va ularning tavsifi

Metod nomi	Tavsif va mohiyati	Qo'llanish misoli
Tarkibiy tahlil	Asarning kompozitsion qurilishi, syujet elementlari va badiiy vositalarini tizimli o'rganish	Navoiy g'azallarida bayt tarkibini tahlil qilish
Germenevtik tahlil	Matnni talqin qilish, yashirin ma'nolarni ochib berish va muallif niyatini anglash	Cho'lpon she'rlarida ramziy ma'nolarni talqin qilish
Semiotik tahlil	Asardagi belgi va timsollar	Abdulla Qodiriy asarlarida

Metod nomi	Tavsif va mohiyati	Qo'llanish misoli
	tizimini, ularning ma'noviy yukini tadqiq etish	milliy ramzlar tahlili
Psixologik tahlil	Qahramonlar ichki dunyosi, xarakter takomili va psixologik portretini o'rganish	Oybek romanlarida qahramon ruhiy holatini tahlil qilish
Qiyosiy tahlil	Turli davrlar yoki mualliflar asarlarini estetik-g'oyaviy jihatdan solishtirish	O'zbek va jahon klassikasi g'oyaviy parallellarini qiyoslash

4. Dars jarayonida estetik-g'oyaviy tahlilning bosqichlari

Adabiyot darslarida badiiy asarni estetik-g'oyaviy jihatdan tahlil qilish muayyan ketma-ketlikda amalga oshiriladi. Quyidagi jadvalda dars bosqichlari va ularda qo'llaniladigan tahlil usullari keltirilgan:

2-jadval. Dars bosqichlari va estetik-g'oyaviy tahlil usullari

Dars bosqichi	Tahlil maqsadi	Qo'llaniladigan usullar
Kirish (Motivatsiya)	O'quvchining dastlabki estetik idrokini faollashtirish, asar haqida taxmin shakllantirish	Evristik suhbat, vizual taqdimot, klaster metodi
Asarni birlamchi o'qish	Asarning yaxlit estetik ta'sirini his qilish va umumiy g'oyani anglash	Ifodali o'qish, dastlabki taassurot suhbatlari
Chuqur tahlil bosqichi	Estetik kategoriyalar, badiiy til vositalari va g'oyaviy poydevorni batafsil o'rganish	Semiotik, germeneytik va tarkibiy tahlil metodlari
Umumlashtirish va xulosa	Asarning estetik qiymati va g'oyaviy yukini yaxlit baholash	Muhokama, esse yozish, adabiy portfolio

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, estetik-g'oyaviy tahlil metodidan foydalanilgan adabiyot darslarida o'quvchilarning asarni chuqur anglash ko'rsatkichi an'anaviy uslublarga nisbatan 30-35% ga yuqori bo'ladi. Bu usul o'quvchida nafaqat adabiy savodxonlikni, balki Bloom taksonomiyasining yuqori darajalari — tahlil, baholash va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini ham shakllantiradi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot va adabiy-nazariy tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, badiiy asarni estetik-g'oyaviy jihatdan tahlil qilish uning yaxlit badiiy tabiatini anglashning eng samarali yo'lidir. Bu yondashuv asarning shakl va mazmun uyg'unligini ochib beradi, muallif g'oyasini kitobxon ongiga to'liq yetkazish imkonini yaratadi.

Ikkinchidan, germeneytik, semiotik va tarkibiy tahlil metodlarining o'zaro integratsiyasi badiiy asarning ko'p qatlamli ma'noviy tuzilishini ochib berishda alohida ahamiyat kasb etadi. Har bir metod asarning ma'lum bir qirrasini yoritib, yaxlit tasavvur shakllanishiga hissa qo'shadi.

Uchinchidan, adabiyot darslarida estetik-g'oyaviy tahlilni bosqichma-bosqich amalga oshirish o'quvchilarda badiiy did, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu,

ayniqsa, zamonaviy o'quvchilarning badiiy matnni chuqur qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishda muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.

To'rtinchidan, o'zbek milliy adabiyotini estetik-g'oyaviy jihatdan tahlil qilish milliy o'zlikni anglash, madaniy merosni qadrlash va ma'naviy kamolot uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Navoiy, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy kabi ulug' adiblarimiz asarlarini ushbu metodologiya asosida o'rganish ularning badiiy-g'oyaviy boyligini yangi avlodga to'liq yetkazishning kafolatidir.

References:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. (2020). Toshkent.
2. Karimov N. (2006). XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
3. Yo'ldoshev Q. (2007). Badiiy mahorat sirlari. Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi.
4. Normatov U. (2008). Adabiy tahlil metodologiyasi. Toshkent: Fan.
5. Mirzayev H., Sobirov A. (2003). O'zbek adabiyotshunosligiga kirish. Toshkent: O'zbekiston.
6. Wellek R., Warren A. (2006). Theory of Literature. New York: Harcourt Brace. (Adabiyotshunoslik nazariyasining asosiy manbayi).
7. Eagleton T. (2008). Literary Theory: An Introduction. Oxford: Blackwell Publishers. (Zamonaviy adabiy nazariya va metodologiya).
8. Bakhtin M. M. (1981). The Dialogic Imagination: Four Essays. Austin: University of Texas Press. (Dialog nazariyasi va roman poetikasi).
9. Aristotel. (2010). Poetika (tarjima: A. Ibrohimov). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
10. Qosimov B. (2002). Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Toshkent: Ma'naviyat.
11. Saidov T. (2019). Zamonaviy o'zbek adabiyotini o'qitishda interfaol metodlar. Pedagogik mahorat jurnali, 2-son.
12. Gadamer H. G. (2004). Truth and Method. London: Continuum. (Germenevtika nazariyasining asosiy asari).